

Góra Garizim – centrum kultu Samarytan według badań Yitzhaka Magena

Góra Garizim, położona na terenie starożytnej Samarii, będąca świętym miejscem Żydów i Samarytan, od dziesiątków już lat stanowi obiekt zainteresowań zarówno historyków starożytności, biblistów, jak i archeologów. Nie wolno zapomnieć, iż jest to do dziś funkcjonujące dla wspólnoty samarytańskiej centrum kultu. Pielgrzymuje tu ona poza Paschą również w czasie świąt Szawuot i Sukkot oraz podczas odbywających się samarytańskich festiwali religijnych. Na górze Garizim prowadzono też od wielu lat intensywne badania archeologiczne. Po prawie dwóch dekadach pracy obecnie możemy oglądać ich rezultaty. Dyrektorem prac wykopaliskowych z ramienia Israel Antiquities Authority (Izraelskiego Urzędu ds. Starożytności) był izraelski archeolog Yitzhak Magen¹. Właśnie ich wynikiom poświęcony zostanie niniejszy artykuł. Zanim jednak przejdziemy do zagadnień archeologicznych, podamy najpierw nazwę

¹ Yitzhak Magen – dyrektor do spraw archeologicznych w administracji cywilnej Judei i Samarii. Główny archeolog na Zachodnim Brzegu, kierował licznymi wykopaliskami w tym na samarytańskim Garizim, Qumran oraz Gospodzie Dobrego Samarytanina.

Góra Garizim – centrum kultu Samarytan

i lokalizację góry. Dalej, otwierając Biblię Starego i Nowego Testamentu, przywołamy miejsca, gdzie góra Garizim została wspomniana przez natchnionych autorów. Następnie przyjrzymy się dziejom Samarytan, uwzględniając również ich zwyczaje i współczesność. Ostatnią część niniejszego artykułu wypełni prezentacja aktualnych stanowisk archeologicznych – owoc długoletnich badań (1984–2000)² izraelskiego archeologa Y. Magena.

Nazwa i lokalizacja góry Garizim

Góra Garizim (hebr. Har Gərizim) określana jest w języku samarytańskim hebrajskim jako Ar-garizim, zaś w tyberiadzkim hebrajskim znana jest pod nazwą Har Gərizzîm. Arabowie mówią o niej Dżabal Dżarizîm. Położona jest w centralnej części Izraela, na terytorium Autonomii Palestyńskiej. Znajduje się na południe od Sychem i rzymskiego miasta Neapolis³. Góra wznosi się na wysokość 886 m n.p.m. W starożytności prowadziły do niej dwie ważne drogi: jedna z północy, z okolic Sychem, druga zaś od południa. Posługując się starożytną miarą powierzchni, obejmowała ona 4 tys. dunamów⁴. Naprzeciw jej znajduje się bliźniacza góra Ebal, którą Arabowie nazywają Dżabal Albaj.

Biblia o górze Garizim

Według Starego Testamentu Garizim była to góra błogosławieństw (por. Pwt 11,29; 27,12; Joz 8,33). Nazwa jej pojawia się w Torze od początków

² Y. MAGEN, *The Sacred Precinct on Mount Gerizim*, Bible and Spade 14 (2001) 2, s. 37. Należy wspomnieć, iż podawana jest w opracowaniach również inna data zakończenia prac wykopaliskowych, tzn. 2006. Zob. *Was the temple on Mount Gerizim modeled after the Jerusalem temple?*, w: [https://teol.ku.dk/abe/ansatte/?pure=da%2Factivities%2Fwas-the-temple-on-mount-gerizim-modeled-after-the-jerusalem-temple\(21d1961e-4ec2-428f-ae49-fd50d72d3f14\).html](https://teol.ku.dk/abe/ansatte/?pure=da%2Factivities%2Fwas-the-temple-on-mount-gerizim-modeled-after-the-jerusalem-temple(21d1961e-4ec2-428f-ae49-fd50d72d3f14).html) [dostęp: 19.09.2019].

³ Zob. Y. MAGEN, *Flavia Neapolis: Schechem in the Roman Period*, Judea and Samaria Publications 5, Jeruzalem 2005.

⁴ Dunam to jednostka powierzchni. W Izraelu, Syrii, Jordanii, Libanie, Palestynie oraz Turcji dunam ma 1 tys. m². Przed końcem Imperium Osmańskiego i we wczesnych latach mandatu brytyjskiego dla Palestyny rozmiar dunamu wynosił 919,3 m². W 1928 r. metryczny dunam o powierzchni 1 tys. m² (0,10 ha) został przyjęty i do dzisiaj jest wykorzystywany.

doświadczenia Izraelitów w Kanaanie⁵. Według Tory Izraelici mieli wyraźny, podyktowany przez samego Boga, nakaz dokonywania ceremonii błogosławieństwa na górze Garizim⁶ i przekleństwa na górze Ebal po wejściu do Ziemi Obiecanej (Pwt 11,29)⁷. Nakaz ten wypełnia Jozue zaraz po wejściu do Kanaanu, budując ołtarz dla Pana na górze Ebal i składając ofiary uwielbienia oraz biesiadne, a następnie każe ludowi Izraela stanąć na górze Ebal i Garizim, aby go błogosławić (por. Joz 8,30-33). O górze Garizim wspomina również Księga Sędziów w przypowieści o Jotamie (Sdz 9,7). Co ważne, góry Garizim nie wspomina się ani w okresie istnienia monarchii w Izraelu, ani w związku z konfliktem między Sanballatem Choronitą a Nehemiaszem w okresie powrotu z wygnania babilońskiego.

W Nowym Testamencie zaś góra Garizim nie jest wspomniana imiennie. Jej temat zostaje podjęty jedynie w rozmowie Jezusa z Samarytanką (por. J 4,1-42)⁸, podczas której przypomniany został dawny spór pomiędzy Żydami a Samarytanami dotyczący ważności modlitwy: tylko w Jerozolimie czy również na górze Garizim? Warto wspomnieć, iż Jezus nie potępił kultu sprawowanego przez Samarytan na tej górze (por. J 4,20-21)⁹.

⁵ Y. MAGEN, *The Sacred Precinct on Mount Gerizim*, s. 37.

⁶ Błogosławieństwo związane z górą Garizim wypływało z tego, że położona była ona po prawej ręce, tzn. na południu. Por. Y. OSUMI, *Księga Powtórzonego Prawa*, w: W.R. FARMER (red.), *Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego*, Warszawa 2001, s. 410. Zob. B. SZCZEPANOWICZ, *Góry błogosławieństw i przekleństw. „Świadkowie” pamiętnego zgromadzenia pokoleń izraelskich*, Ziemia Święta 15 (2009) 1, s. 26–29.

⁷ Tekst Księgi Powtórzonego Prawa był dobrze znany Izraelitom, a jego symbolika sprawiła, że z czasem górę Garizim zaczęto uważać za świętą. Por. G. WITASZEK, *Centralizacja kultu*, w: TENŻE (red.), *Życie religijne w Biblii*, Lublin 1999, s. 119. Zob. T. JELONEK, *Góra Garizim. Święta góra Samarytan*, Ziemia Święta 15 (2009) 1, s. 32–35.

⁸ Por. G. WITASZEK *Centralizacja kultu*, s. 119. Zob. B. GÓRKA, *Jezus i Samarytan-ka (J, 4,1-42). Historia i inicjacja*, Kraków 2008.

⁹ Zob. I. DE LA POTTERIE, „*Nous adorons, nous, ce que nous connaissons, car le salut vient des Juifs*”: *Histoire de l'exégèse et interprétation de Jn 4,22*, *Biblica* 64 (1983), s. 74–115; P.R. GRZYEC, *Spotkania przy studni. Rozważania o teologii Ewangelii według św. Jana*, Kraków 2000, s. 87-123; J.J. KILGALLEN, *Przewodnik po Ziemi Świętej według Nowego Testamentu*, Warszawa 2000, s. 100–106; S. MĘDAŁA, *Ewangelia według Świętego Jana. Rozdziały 1-12*, Nowy Komentarz Biblijny NT IV/1, Częstochowa 2010, s. 444–482.

Józef Flawiusz o górze Garizim

Wzmianki o górze Garizim z okresu Drugiej Świątyni odnajdujemy u żydowskiego pisarza Józefa Flawiusza¹⁰. W *Dawnych dziejach Izraela* (*Ant.* 11,8,2; 13,9,1)¹¹ oraz w *Wojnie żydowskiej* (*Bell.* 1,2,6)¹² twierdzi, że Sanballat Choronita wznosił na górze Garizim świątynię, wzorowaną na tej w Jerozolimie, oraz mianował swojego zięcia Manassesa (pochodzenia żydowskiego i brata Judy, arcykapłana w Jerozolimie) na arcykapłana za czasów podboju Aleksandra Wielkiego (druga połowa IV w. przed Chr.). Pragnął w ten sposób przekonać Manassesa do pozostania w związku małżeńskim ze swą córką Nikaso. Prace wykopaliskowe prowadzone przez Y. Magena jednoznacznie dowiodły, że nie można potwierdzić relacji Józefa Flawiusza dotyczącej powstania świątyni na górze Garizim. Datowanie Y. Magena pierwszej fazy budowy sanktuarium na połowę V w. przed Chr. definitywnie przekreśla możliwość datacji powstania świątyni na czasy panowania Aleksandra Wielkiego (336–323 przed Chr.)¹³. Od dawna zakładano, że relacja Józefa Flawiusza była w pewnym stopniu zależna od tekstu Ne 13,28¹⁴, gdzie jest powiedziane, że zięć Sanballta Choronity i syn Eliasziba arcykapłana został wypędzony z Jerozolimy, prawdopodobnie z powodu jego małżeństwa z obcą kobietą. Y. Magen twierdzi, że powód założenia świątyni na górze Garizim w połowie V w. przed Chr. jest zgodny z opisem Józefa Flawiusza. Jednak pomylił on datę oraz to, że Sanballat to Sanballat Choronita współczesny Nehemiaszowi na podstawie Ne 13,28¹⁵.

¹⁰ Zob. ciekawe studium autorstwa R. EGGER, *Josephus Flavius und die Samaritaner. Eine terminologische Untersuchung zur Identitätsklärung der Samaritaner*, Freiburg 1986.

¹¹ Zob. *Ant.* 11,8,2 oraz 13,9,1, w polskim przekładzie JÓZEF FLAWIUSZ, *Dawne dzieje Izraela*, pierwszy przekład polski z języka greckiego pod red. ks. E. DĄBROWSKIEGO, Poznań – Warszawa – Lublin 1979, s. 551, 631.

¹² Zob. *Bell.* 1,2,6 w polskim przekładzie JÓZEF FLAWIUSZ, *Wojna żydowska*, z języka greckiego przełożył oraz wstępem i komentarzem opatrzył J. RADOŹYCKI, Warszawa 1992, s. 62.

¹³ *Yitzhak Magen's Response. Dating of the Samaritan Temple on Mt. Gerizim*, <https://www.biblicalarchaeology.org/scholars-study/magens-response/> [dostęp: 18.09.2019].

¹⁴ Ne 13,28: „Nawet jeden z synów Jojady, syn arcykapłana Eliasziba, był zięciem Choronity Sanballata. Odpędziłem go od siebie”.

¹⁵ Należy zauważyć, że: „the dynasty of governors that ruled Samaria in the Persian period and that originated in the Israelite remnant in Samaria after the Assyrian conquest is and was known by the Assyrian name “Sanballat.” We know of Sanballat in the time of Nehemiah, Sanballat who appears in the papyri from Wadi Daliyeh,

Według Y. Magena¹⁶ pierwsza świątynia samarytańska pochodziła z czasów Achemenidów około 450 r. przed Chr. i miała prawdopodobnie trzy bramy. Była ona wzorowana na świątyni w Jerozolimie i zbudowana przez kapłanów podążających za wnukiem Eliasziba¹⁷.

Samarytanie – tożsamość, historia, tradycja

Początków historii Samarytan¹⁸ należy szukać pośród tekstów Starego Testamentu. Samarytanie są głęboko przekonani, że należą do prawdziwych

Sanballat from the Elephantine letters, and Sanballat from the time of Alexander the Great. During the course of the Persian period, which extended for some 200 years, there were undoubtedly additional governors by this name” – *Yitzhak Magen’s Response. Dating of the Samaritan Temple on Mt. Gerizim*, <https://www.biblicalarchaeology.org/scholars-study/magens-response/>

¹⁶ *Mount Gerizim Excavations*, t. 2: *A Temple City*, Judea and Samaria Publications 8, Jerusalem 2008, s. 114–118.

¹⁷ Pytanie, czy świątynia na Garizim była wzorowana na świątyni w Jerozolimie, jest bardzo istotne w celu lepszego zrozumienia sanktuarium na górze Garizim i ludzi, którzy oddawali tam cześć Bogu. Jeśli istotnie świątynia na Garizim powstała, jak podaje Józef Flawiusz, na wzór świątyni jerozolimskiej, to argument na korzyść kultu sprawowanego na Garizim pochodzącego z Jerozolimy zostaje wzmocniony. Jeśli jednak nie da się wykazać takiego powiązania, argument na rzecz niezależnej lub nawet pierwotnej tradycji północnej zyskuje na sile.

¹⁸ Szeroko omawia to zagadnienie S. WYPYCH, *Samarytanie w ujęciu historycznym, geograficznym i religijnym*, Ruch Biblijny i Liturgiczny 58 (2005) 3, s. 165–179. Według S. Mędały (*Ekskurs 2: Izrael i Samarytanie*, w: TENŻE, *Ewangelia według świętego Jana. Rozdziały 1-12*, s. 479–480), Samarytanie należą do potomków starożytnego ludu, który zamieszkiwał środkową Palestynę i można mówić o czterech teoriach pochodzenia Samarytan. Pierwsza z nich, którą popularyzują sami Samarytanie, datuje separację ich od Judejczyków przypadającą na koniec okresu Sędziów. Druga, którą uznaje judaizm i rozpowszechniona została przez żydowskiego pisarza Józefa Flawiusza, utożsamia Samarytan z mieszkańcami, których przesiedlili Asyryjczycy w VIII w. przed Chr., kiedy upadło królestwo północne. Tych mieszkańców 2 Krl 17,30 określa jako „Kutejczków”. Należy wspomnieć, iż nazwa ta w źródłach żydowskich pojawia się jako synonim Samarytan. Obydwie jednak przywołane teorie z punktu widzenia historycznego są mało wiarygodne. Bardziej prawdopodobne z punktu widzenia historycznego są kolejne dwie teorie, biorące pod uwagę analizę realiów społecznych i procesów historycznych zachodzących wśród mieszkańców środkowej Palestyny. Według trzeciej teorii specyficzny charakter wspólnoty Samarytan przyniosły doświadczenia związane z uprowadzeniem ich przez Asyryjczyków. Część ludności pozostała na miej-

Góra Garizim – centrum kultu Samarytan

Izraelitów z pokoleń Efraima, Manasses i Lewiego. Według Starego Testamentu w 722 r. przed Chr. po zniszczeniu Samarii i wygnaniu Izraelitów mała ich grupa przetrwała i nadal wierzyła w świętość góry Garizim. Historia zaś Samarytan w okresie VII–VI w. przed Chr. pozostaje nadal owiana niepewnością. Po okresie niewoli babilońskiej góra Garizim utraciła znaczenie dla Żydów, zyskała zaś w religii Samarytan. W połowie V w. przed Chr. współczesny Nehemiaszowi gubernator Samarii Sanballat wybudował na górze Garizim świątynię i duże miasto, którego rozkwit przypadł na okres hellenistyczny. Miasto to stało się duchowym, religijnym i administracyjnym centrum Samarytan oraz zjednoczyło ich w Izraelu. Niestety zarówno świątynia, jak i okalające ją miasto zostały zniszczone w 113 r. przed Chr. przez etnarchę Judei i arcykapłana Jana Hirkana I (164–104 przed Chr.), który centrum kultu upatrywał jedynie w świątyni jerozolimskiej¹⁹. Echo tego sporu między Żydami a Samarytanami, o czym wspomnieliśmy już wcześniej, jest widoczne w rozmowie Jezusa z Samarytanką (por. J 4,4–42). Rzymski podbój Izraela, jakkolwiek uwolnił Samarytan spod jarzma Hasmoneuszy, to jednak nie pozwolił im na odnowienie kultu na górze Garizim. Rzymski prefekt Judei Poncjusz

scu pielęgnowała rodzime tradycje religijne i polityczne, które stały się bazą późniejszej tożsamości Samarytan. Według ostatniej teorii podstawą tożsamości wspólnoty samarytańskiej są kluczowe wydarzenia historyczne, które pozwoliły na wyodrębnienie się Samarytan od Judejczyków. Jednym z nich miała być centralizacja kultu w Jerozolimie. Sprawiała ona proces centralizacji kultu na górze Garizim. H. SHANKS, *Starożytny Izrael. Od Abrahama do zburzenia świątyni jerozolimskiej przez Rzymian*, Warszawa 2007, s. 322, opisuje Samarytan tak: „wyznawcy Jahwe, zamieszkujący terytorium dawnego Królestwa Izraela [...] byli potomkami ludności deportowanej z terenów Syrii i Mezopotamii. Gdy Asyryjczycy zniszczyli Królestwo Północne w 722 przed Chr., zasiedlili podbite obszary sprowadzonymi kolonistami. Ci syryjsko-mezopotamscy osadnicy wkrótce przejęli religię panującą w nowej ojczyźnie (2 Krl 17,42–41)”. Hipotezy rekonstrukcji wydarzeń związanych z upadkiem Samarii i deportacji Samarytan omawia S. WYPYCH, *Samarytanie w ujęciu historycznym, geograficznym i religijnym*, s. 167–171. Zob. również W. CHROSTOWSKI, „*Nic nie zostało, jak tylko samo pokolenie Judy*” (2 Krl 17,18b). *Czy naprawdę? Zagłada Samarii i Królestwa Izraela oraz jej skutki*, *Collectanea Theologica* 68 (1998) 1, s. 5–22. Wkład diaspory asyryjskiej w twórczość biblijną omawia nowatorsko: TENŻE, *Ogród Eden. Zapoznane świadectwo asyryjskiej diaspory*, *Rozprawy i Studia Biblijne* 1, Warszawa 1996. Zob. również TENŻE, *Asyryjska diaspora Izraelitów i inne studia*, *Rozprawy i Studia Biblijne* 10, Warszawa 2003, s. 15–125. Zob. także F. DEXINGER, *Samarytanie w nauce i historii*, *Analecta Cracoviensia* 30–31/1998–1999, s. 435–451; Y. MAGEN, *The Samaritans and the Good Samaritan*, *Judea and Samaria Publications* 7, Jerusalem 2008.

¹⁹ Por. G. WITASZEK *Centralizacja kultu*, s. 119.

Piłat (26–36/37 po Chr.) w 36 r. po Chr. dokonał masakry Samarytan na górze Garizim. Po ataku zaś Samarytan na Wespazjana podczas wojny żydowskiej w 67 r. Rzymianie wymordowali w tym miejscu blisko 12 tys. członków tego ludu. Kładąc kres narodowo-religijnym aspiracjom Samarytan, Tytus w 72 r. po Chr. założył tu miasto Flavia-Neapolis (Szechem)²⁰. Po powstaniu Bar Kochby (132–135 po Chr.) cesarz Hadrian (117–138 po Chr.) wznosił tu świątynię Jowisza, zburzoną przez Juliana Apostatę (361–363 po Chr.). Prawdziwy „samarytański renesans religijny” według Y. Magena rozpoczął się w IV w. po Chr. Zainaugurował go wielki samarytański przywódca Baba Rabbah²¹. To jego zasługą było przywrócenie kultu na górze Gerizim i odnowienie go po blisko 400 latach przerwy, czyniąc ją tym samym miejscem pielgrzymek. Według *Kroniki Samarytanina* Baba Rabbah zbudował osiem synagog samarytańskich²² głównie na terytorium Samarii. Synagogi te budowane były na unikatowym planie. Podobne były do żydowskich synagog z tego okresu. Zdobiły je mozaikowe posadzki z symbolami religijnymi, takimi jak: Arka Przymierza, menora czy Stół Chlebów Pokładnych. Synagogalne mozaiki nie przedstawiały jednak żywych stworzeń. Szybki rozwój społeczności Samarytan w całym rejonie zahamowała gwałtowna chrystianizacja Samarii dokonana przez cesarzy Zenona i Justyniana. Cesarz Zenon (ok. 425–491 po Chr.) postanowił wybudować na górze Garizim kościół ku czci Matki Bożej, co stało się przyczyną otwartego buntu Samarytan w 484 r. po Chr. Kolejne powstanie pod przywództwem Julianusa ben Sabara miało miejsce w 529 r. po Chr. za czasów cesarza Justyniana (527–565 po Chr.). Rebelie samarytańskie doprowadziły do spadku liczebności społeczności samarytańskiej, tendencji, która

²⁰ Zob. obszerne opracowanie: Y. MAGEN, *Flavia Neapolis: Schechem in the Roman Period*, Judea and Samaria Publications 5, Jerusalem 2005.

²¹ Baba Rabbah, co dosłownie oznacza „Wielki Ojciec”, był jednym z największych samarytańskich arystokratów. Żył pod koniec III i na początku I w. po Chr. J.M. Cohen (*A Samaritan Chronicle: a Source-Critical Analysis of the Life and Times of the Great Samaritan Reformer Baba Rabbah*, *Studia Post Biblica* 30, Leiden 1981, s. 225–226) twierdzi, że urodził się w 288 po Chr. a zmarł w 328 r. po Chr. Był synem Samarytanina Arcykapłana Nethanela III i prawdopodobnie urodził się w Sychem. Stosunkowo niewiele wiemy o jego życiu. Był reformatorem religijnym i wraz z uczonym Marqah, pomógł kodyfikować liturgię i kult Samarytan. Wydaje się, że miał powiązania z władzami rzymskimi i dlatego mógł sprawować pewną władzę nad społecznością Samarytan, która wydawała się stosunkowo autonomiczna w tym okresie. Jedna z kronik umieszcza jego śmierć w 362 r. po Chr. w Konstantynopolu.

²² Dotychczas zostały odkopane te w El-Khirbe oraz Khirbet Samara.

nasiliła się w okresie arabskim i osiągnęła stan krytyczny w 1917 r., kiedy to cała wspólnota Samarytan liczyła 146 osób. Od 1930 r. wspólnota zaczęła się powoli odradzać. W 1948 r. liczyła 250 osób, a w 1969 – 414 osób²³. Z biegiem lat nastąpił wzrost liczby Samarytan i według danych z 2000 r. Garizim liczyło 301 osób, a Holon 324 osoby²⁴. Głową i przywódcą wspólnoty jest arcykapłan, tj. najstarszy kapłan, który pozostaje nim na całe życie. Religia samarytańska obejmuje cztery główne zasady: (1) wiarę w jednego Boga, który jest Bogiem Izraela (monoteizm); (2) wiarę w jednego proroka, tj. Mojżesza syna Amrama; (3) jedno święte pismo, tj. Pięcioksiąg – Torę nadaną przez Mojżesza²⁵; (4) jedno święte miejsce – górę Garizim²⁶. Wraz z tymi zasadami Samarytanie wierzą, że pod koniec dni, po których przyjdzie Mesjasz – Taheb, zmarli zostaną wskrzeszeni²⁷. Unikają natomiast wyrażen antropomorficznych. Samarytanie celebrują wszystkie święta (jest ich siedem) przepisane przez Torę: Paschę, Święto Niekwaszonego Chleba, Święto Tygodni, Pierwszy Dzień Siódmego Miesiąca, Dzień Pojednania, Święto Namiotów, Ósmy Dzień Zgromadzenia i Radości Tory. Co roku podczas trzech pielgrzymek wchodzi na górę Garizim, a w wigilię Paschy składają paschalną ofiarę baranków i kozłów. Nowy rok obchodzą 14 dni przed Paschą. Kalendarz Samarytanina opiera się na liczbie lat, które upłynęły od wejścia Izraelitów do ziemi Kanaan po śmierci

²³ Por. S. MĘDALA, *Ekskurs 2: Izrael i Samarytanie*, s. 482.

²⁴ Według S. Wypycha (*Samarytanie w ujęciu historycznym, geograficznym i religijnym*, s. 165) Samarytanie stanowią obecnie społeczność liczącą około 600 osób, w tym 300 z nich zamieszkuje osiedle Kiriath Luza blisko Nablus na zboczach góry Garizim oraz tyleż samo w Kiriath Markeh koło Tel Awiwu.

²⁵ Należy jednak pamiętać, iż tekst Pięcioksięgu Mojżesza Samarytanie przyjęli w wersji nieco odmiennej od tekstu masoreckiego. Jest to transliteracja tekstu hebrajskiego w odrębnym alfabecie pochodnym od starohebrajskiego. Pięcioksiąg ten jest świadkiem znanej w Palestynie recenzji „protosamarytańskiej”. W zestawieniu z tekstem masoreckim wykazuje około 6 tys. różnic. Ogromna ich większość dotyczy jedynie odmienności ortograficznej i fonetycznej. Por. S. WYPYCH, *Samarytanie w ujęciu historycznym, geograficznym i religijnym*, s. 167. Zob. zagadnienie to omawia A. TROJNINA, *Najstarsze tłumaczenia Pięcioksięgu*, *Collectanea Theologica* 69 (1999), s. 47–62.

²⁶ Por. B. PONIŻY, *Korzenie przestania biblijnego Nowego Testamentu*, Gniezno 1997, s. 142.

²⁷ Taheb to syn Józefa i zarazem prorok na wzór Mojżesza, ma się pojawić w Dniu Pomsty i Odpłaty w dniach ostatecznych. Por. S. MĘDALA, *Ekskurs 2: Izrael i Samarytanie*, s. 482. Zob. M. BARANIAK, *Mojżesz a Taheb Samarytan*, w: W. CHROSTOWSKI (red.), *Oto idę. Księga pamiątkowa dla bp. prof. J. B. Szłagi w 65. rocznicę urodzin*, Warszawa 2005, s. 94–116.

Mojżesza. Ponieważ lata przestępne w kalendarzu samarytańskim nie są takie same jak w kalendarzu żydowskim, w rezultacie są lata, w których Samarytanie świętują swoje święta miesiąc później niż Żydzi. Samarytanie zachowują szabat²⁸ i modlą się w swoich synagogach w szabat i święta, ale w przeciwieństwie do Żydów nie wkładają *tefilinów* oraz nie umieszczają *mezuzy* na drzwiach. Za to gorliwie przestrzegają zasad dotyczących czystości rytualnej, menstruacji, nieczystości obcych, kaszrutu, rytualnego uboju zwierząt gospodarskich, czystości rodziny, obrzezania i bar micwy. Należy podkreślić, iż czystość ciała należy do najwyższych wartości. Potwierdzają to odkryte w Samarii w wielu miejscach zamieszkiwanych przez Samarytan *mizvot*, w których dokonywali rytualnych kąpiei. Były one identyczne jak te, których używali Żydzi. W opinii żydowskich mędrców *mizvot* przestrzegane przez Samarytan były nawet bardziej skrupulatne od żydowskich. Obecnie Samarytanie nie utożsamiają się ani z Żydami, ani z Palestyńczykami, legitymując się izraelskimi i palestyńskimi dokumentami tożsamości. Ich przedstawiciel zasiada od 1996 roku w palestyńskim parlamencie. Ich dumą jest grób praojca Józefa znajdujący się w Sychem²⁹.

Góra Garizim w świetle wykopalisk Yitzhaka Magena

Góra Garizim i jej okolice ze względu na dzieje sięgające czasów starotestamentalnych były się, jak wspomnieliśmy wcześniej, od lat polem badań archeologicznych. Przeprowadzono tu wiele kampanii. Warto wspomnieć choćby o jednej z ważniejszych, odbytej w latach 1964–1968 w Tell-er-Ras, dzięki której pod świątynią z czasów cesarza Hadriana odkryto pozostałości świątyni Samarytan, tj. ołtarz szorstkich kamieni i ogrodzenie³⁰. Bez wątplenia do najistotniejszych kampanii wykopaliskowych należała też ta pod kierunkiem Y. Magena. Rozpoczęła się ona w 1982 r. i trwała nieprzerwanie do roku 2000. Jej rezultaty okazały się imponujące. Wyłoniło się duże miasto z okresów

²⁸ Zob. H. WEISS, *The Sabbath Among the Samaritans*, *Journal for the Study of Judaism* 25 (1994) 2, s. 252–273.

²⁹ Por. S. WYPYCH, *Samarytanie w ujęciu historycznym, geograficznym i religijnym*, s. 165.

³⁰ Por. R.J. BULL, *The Excavation of Tell-er-Ras on Mt. Gerizim*, *Biblical Archaeologist* 31 (1968) 2, s. 58–72; TENŻE, *An Archeological Footnote to 'Our Fathers Worshipped on this Mountain' John 4,20*, *New Testament Studies* 23 (1977), s. 460–462.

perskiego i hellenistycznego. Odkryto setki wygrawerowanych napisów i kościół z czasów bizantyjskich z ogrodzeniem. Ponadto w okolicach sanktuarium odnaleziono setki tysięcy kości ofiarnych owiec, kóz, bydła i gołębi służących ofiarniczemu kultowi, które dzięki badaniom metodą węgla C14 pozwoliły identyfikować je jako te pochodzące z epoki zamieszkujących górę Samarytan³¹. Nie mniej cennym materiałem dowodowym były odkryte na terenie świętej dzielnicy naczynia ceramiczne i monety datowane na V w. przed Chr. oraz liczne monety z czasów hasmonejskich (Jana Hirkana I i Aleksandra Janneusza). Najważniejsze z nich, dostępne obecnie dla zwiedzających górę Garizim omówimy poniżej.

Miasto i święta dzielnica

Według Y. Magena miasto było podzielone na cztery zamieszkiwane dzielnice: południową, zachodnią, północno-zachodnią i północną. W mieście noszącym wyraźne znaki planowania urbanistycznego istniały ulice wraz z zabudowaniami. Choć było ono nieogrodzone, to mury zewnętrznych budynków pełniły funkcję murów miejskich. Dzielnica święta, sakralna była zaś dobrze obwarowana. Na południu odkryto dużą dzielnicę mieszkaniową. W jej centrum znajdowała się brama z ulicą rozciągającą się na około 70 m na północ, która kończyła się na dwóch placach, służących za rynek. W tej części wydobyto sześć budynków. Niektóre z nich miały charakter publiczny, inne typowo mieszkalny. Po południowo-zachodniej stronie świętej dzielnicy odsłonięto część dużej dzielnicy mieszkalnej – dzielnicy zachodniej. Odkryto tutaj osiem budynków mieszkalnych zbudowanych wzdłuż ulicy biegnącej ze wschodu na zachód. W północnej i północno-zachodniej części znaleziono dodatkowe budynki i dwie prasy do tłoczenia oliwek. Na południe od świętej dzielnicy wydobyto pałac z dziesiątkami pokoi, dużą tłocznia oliwy, rozbudowaną strukturą mieszkalną oraz sklepami. Większość budynków miała podobny plan, składający się z centralnego dziedzińca otoczonego pokojami, pokoju rozrywki dla gości, sypialni i łazienki.

Święta dzielnica została zbudowana w najwyższym punkcie miasta, a świątynia stała w jej centrum. Na terenie tym napotkano dwie fazy budowy: wczesną, którą datuje się na okres perski, tj. koniec V w. przed Chr., oraz drugą datowaną na okres hellenistyczny, tj. II w. przed Chr. Święta dzielnica pochodząca z okresu perskiego była mniejsza i miała wymiary 96 na 96 m. Wielka brama z trzema pomieszczeniami po każdej stronie, podobna do bram świątyni

³¹ Por. *Yitzhak Magen's Response. Dating of the Samaritan Temple on Mt. Gerizim*, w: <https://www.biblicalarchaeology.org/scholars-study/magens-response/>.

opisanych w Ez 40 i w Zwoju Świątyni, została odkryta po jej północnej stronie. Natomiast święta dzielnica z okresu hellenistycznego (II w. przed Chr.) stanowiła kompleks bardziej rozbudowany i znacznie większy. Rozciągała się 212 m od północy do południa oraz 136 m od wschodu na zachód. Na północy i wschodzie odkryto dwie monumentalne bramy z dwiema izbami po każdej stronie przejścia. Na zachodzie znaleziono skomplikowane schody prowadzące z miasta do świętej dzielnicy. Bramy wschodnie i południowo-zachodnie były używane przez pielgrzymów przybywających, aby składać ofiary w świątyni. Wokół świętej dzielnicy zbudowano kilka murów, wież i cytadel, aby ją ochraniać. Po stronie wschodniej wybudowano na różnych poziomach trzy potężne grube mury, tworząc tym samym przestronne dziedzińce dla pielgrzymów. Cytadela była zespolona z południowo-wschodnim rogiem muru dzielnicy, a ufortyfikowany dziedziniec i wieża strażnicza chroniły zachodnią bramę w południowo-zachodnim rogu dzielnicy. Naprzeciwko tej bramy został odkryty duży budynek o charakterze publicznym. Po wschodniej stronie szerokie schody o szerokości do 20 m prowadziły od wschodniej bramy miejskiej, którą tworzyło jedno pomieszczenie z dwójgiem charakterystycznych drewnianych drzwi, o dużych rozmiarach, do wschodniej bramy świętej dzielnicy. Z tej bramy prowadziła na północ szeroka ulica wyłożona z kamiennych płyt. Miasto, podobnie jak święta dzielnica, zostały zniszczone w wielkim pożarze przez Jana Hirkana I pod koniec II w. przed Chr. Co godne uwagi, nie zostało ono przesiedlone, podczas gdy praktyka kultyczna Samarytan została odnowiona w świętej dzielnicy na krótki okres w IV w. po Chr.

Inskrypcje w czterech dialektach języka hebrajskiego

Na terytorium miasta z epoki hellenistycznej na górze Garizim odkryto setki napisów³² wygrawerowanych na kamieniach, kostkach brukowych i nadprożach. Były to dedykacje w formie inskrypcji pozostawione przez pielgrzymów, którzy przybyli, aby składać ofiary w świątyni³³. Inskrypcje występowały w czterech rodzajach pisma i języków. Pierwszym było pismo neohebrajskie, którym posługiwano się w okresie Drugiej Świątyni. Dalej, kwadratowe pismo aramejskie, powszechne w Jerozolimie czasów Drugiej Świątyni. Wiele

³² Zob. Y. MAGEN, M. HAGGAI, T. LEVANA, *Mount Gerizim Excavations*, t. 1: *The Aramaic Hebrew and Samaritan Inscriptions*, Judea and Samaria Publications 2, Jerusalem 2004.

³³ Por. A. MALINA, *Świętość ziemi, Jerozolimy i świątyni w czasach Nowego Testamentu*, *Collectanea Theologica* 74 (2004) 2, s. 72–74.

inskrypcji zapisano w języku greckim z okresu hellenistycznego i bizantyjskiego. Odnaleziono ponadto późną inskrypcję z pismem samarytańskim, które używane jest wciąż przez aktualnie żyjących potomków biblijnych Samarytan. Liczne inskrypcje na górze Garizim były potwierdzeniem starożytnego zwyczaju rzeźbienia ich na kamieniach, który trwa do dziś.

Bizantyjski kościół

Bizantyjski cesarz Zenon, kiedy zajął dzielnicę Samarytan, wznosił w jej granicach w 484 r. po Chr. kompleks klasztorny wraz z kościołem dedykowanym czci Theotokos, czyli Matce Boga. Po licznych protestach i atakach Samarytan przeciwnych istnieniu w miejscu ich kultu chrześcijańskiej świątyni cesarz Justynian w 529 po Chr. poszerzył klasztor ogrodzeniem w kierunku północnym oraz ufortyfikował go murem wraz z wieżami. W wyniku działań cesarza świątynia Samarytan uległa zniszczeniu aż do fundamentów. Kościół ten zburzyli Arabowie w VIII–IX w. po Chr. Zachowany udokumentowany archeologicznie kompleks klasztorny mierzy 103 na 83 m. Składa się w północnej części z nieregularnego obwarowania z dużym basenem w jego centrum, w części zaś południowej z ośmiobocznego kościoła pośrodku kwadratowego okręgu otoczonego obronnym murem. Świątynia została wzniesiona na planie koncentrycznym, klasyfikowana jest jako kościół pamiątkowy. Prowadzą do niej trzy wejścia od zachodu. W części wschodniej znajduje się absyda, a od południa sześciokątna kamienna instalacja, prawdopodobnie baptysterium. Kościół otacza perystyl, którego filary zbudowane zostały ze wspinających ashlarów³⁴. Na wschód zaś od absydy kościoła odkryto kryptę znajdującą się pod korytarzem otaczającym perystyl, w której odnaleziono szklane butelki oraz pozostałości wielu szkieletów. Zgodnie z tradycją muzułmańską na fundamentach północno-wschodniej wieży kwadratowego ogrodzenia zbudowano grobowiec szejka Ghanema, będącego jednym z dowódców Salah al-Dina.

³⁴ Ashlar to drobno ubrany (pocięty) kamień, albo pojedynczy kamień, który został obrobiony do kwadratu, albo struktura z niego zbudowana. Ashlar to najwspanialszy element murowany, na ogół prostopadłościan. Precyzyjnie wycięty „na wszystkich twarzach przylegających do innych kamieni”, popielnik jest zdolny do bardzo cienkich spoin między blokami, a widoczna powierzchnia kamienia może być licowana kamieniami lub oferować różnorodne zabiegi: obrabiane, gładko polerowane lub renderujące inny materiał na efekt dekoracyjny.

Podsumowanie

Obecnie góra Garizim stanowi ważny punkt na mapie parków narodowych Izraela. Stało się tak niewątpliwie za sprawą rzetelnych prac archeologicznych przeprowadzonych tu przez wiele lat pod kierunkiem Y. Magena. Badania te pozwoliły nie tylko odsłonić milczące dotychczas świadectwa dotyczące historii, religii i tradycji obecnych na górze Garizim Samarytan, ale też dokonać korekty istniejących dotychczas poglądów i opinii. Choćby tej odnoszącej się do rewizji przekazu Józefa Flawiusza i udowodnienia, że świątynia na górze Garizim została zbudowana w połowie V w. przed Chr., tzn. najprawdopodobniej przed przybyciem Nehemiasza w 445 r. przed Chr. Myliłby się jednak każdy, kto twierdziłby, że góra powiedziała już ona wszystko o swojej przeszłości. Patrząc na wyłonione rękami archeologów świadectwa (miasto i święta dzielnica, bizantyjski kościół, inskrypcje w czterech dialektach języka hebrajskiego), z pewnością rozumie się lepiej bogatą historię Garizim, ale i przesłanie, które w odniesieniu do tej góry przyniósł Jezus z Nazaretu (por. J 4,21).

Ks. Jacek Kucharski